

МУЛТИКУЛТУРАЛИЗЪМ И МНОГОЕЗИЧИЕ

Сборник с доклади
от Тринадесетите международни
славистични четения –
София, 21–23 април 2016 г.

Том II.

АНТРОПОЛОГИЯ. ЛИТЕРАТУРОЗНАНИЕ

Велико Търново, 2017
Издавателство „Фабер“

СВОЈ КАО ТУЋИН¹ (СУКОБ ЕПСКИХ ЈУНАКА ИЗ ИСТОГ ТАБОРА)

Данијела Петковић

Институт за књижевност и уметност, Београд

У овом раду се на материјалу јужнословенске епике и руских биљина испитују сижетни модели засновани на мотиву сукоба јунака из истог табора: сукоб због исте девојке/жене, ривалство у јунаштву, непријатељство међу рођацима, убиство на превару, издаја и сл. Додељивање делокруга противника јунаку из сопствених редова повлачи неминовно колебање позиција епског подвижника и његовог непријатеља, па се у прецизније разграничавање њихових улога морају укључити и додатни маркери, као што су херојски статус протагониста, етичност њихових поступака, исход сукоба, тачка гледишта и коментари певача. Негативне карактеристике „свог“ јунака на позицији противника трајно се уцртавају у његову епску биографију, па постоји извесна инерција при избору јунака за овај делокруг.

Кључне речи: свој, туђ, јунак, противник, делокруг, јужнословенска епика, биљине.

Уобичајен распоред снага у свету епске поезије подразумева јасну границу између две антагонизоване стране – јунакове и противникове. Подела на „свој“ и „туђ“ поистоветила се с опозитима оштроно – онострано, позитивно – негативно, етичко – неетичко. Кроз еволуцију епоса (Руварац 1884: 96–101; Новаковић 1871: 14–15; Пропп 1999: 29–504; Путилов 1971, итд.) физиономија и одлике протагониста су се постепено мењале, од фантастичних чудовишних фигура, преко ратника хиперболисане снаге, до реалних људских представника једне етничке заједнице и њиховог националног непријатеља. Идентификација „свог“ и „туђег“ у епском свету ослања се на поменуте опозитне маркере, при чему су угао нарације и тачка гледишта певача одредеље-

¹ Овај рад је настао на пројекту „Српско усмено стваралаштво у интеркултурном коду“ (бр. 178011), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ни ка протагонисти и самерени колективним представама једне друштвене заједнице, која пристаје уз позитивног, моралног и националног јунака.² Међутим, ова идеалтипска подела није доследно прсликана на сав епски фонд. Бројни су примери у којима понека карика искаче из свог низа и прелази на супротну страну. Противник тако не мора нужно припадати националним непријатељима, нити свету оностраних бића. Неретко је то јунак из сопствених редова.

Међу **песмама о јуначкој женидби** познат је модел избора између **више просаца**, који често припадају истом националном корпусу. У варијантама које се разрешавају мирним повлачењем сватова после одлуке девојке да прихвати брачна обележја једног од просаца супарништво је потиснуто и недовољно сижејно активирано. Марко, Милош и Реља пред сестром Леке капетана нису прави супарници, већ се на пол противника измешта горда девојка. Сукоб је избегнут и када један од женика добровољно одустане и препусти невесту другом, нпр. Краљевић Марко Павлу Уступчићу (СНП II, 41), Тодор од Задра Мусићу Стевану (СНП VI, 43), Милош Поцерац бану Дрињанину (СНП VII, 22), Алији његов побратим (Б, 94), а прећутно и Давид Попов Славују Будимировичу (Кирша Данилов, стр. 9–15). Понегде се познатији јунак повлачи пред јунаком мање епске славе. Ова чињеница додатно дуби дилему: ко је „свој“, а ко „туђин“. Дешифровање на основу расплета овде није довољно, а чвршће упориште почива на одлуци певача за ког ће од протагониста везати своју тачку гледишта.

Директно сучељавање младожења из истог табора омогућава прецизније разграничавање делокруга јунака и противника – на основу тријумфа првог просца (нпр. Тодор Јакшић против Ивана Звијездића – СНП II, 94), или већег јунака (Марко против Јанка и Павла Златанића – СНП VI, 41). Погибија двојнице (Деспот Јован и Грујица – СНП VII, 36) или тројнице просаца (Деспотов Јован, Грујица и Секула – СНП IIIр, 7) привидно их све поставља у равноправан положај. Ипак, Грујицу освети хајдучка чета, па се према оваквом исходу млади хајдук перципира као јунак, а његови супарници као противници. Познатог хајдука Влчана војводу савлада невеста Димка, делија девојка, заручница Димче целепина (БНГ II, 88). Пораз и измештање славнијег јунака на

²С. Самарџија истиче да се „кодекс сопствене средине поставља као императив“. Иако противници већ „самим именовањем активирају сигнале о националној, социјалној и верској припадности“, поступају „своје стране“ увек се пропуштају кроз етички филтер, који подразумева не изазивање, него одговор на изазов, као и борбу за веру, духовне вредности и част породице, владара и државе (Самарџија 2014: 434).

место противника такође колеба позиције „свој“ и „туђ“, али треба имати у виду и увек присутну хтонску обојеност хајдука, који се везују за митски простор горе и наслеђују виле, арханчне чуваре забрањене зоне (Детелић 1992: 66; Детелић 1996: 81). Ако се узме у обзир и митолошки подтекст, хајдук, чак и када је познати национални јунак, клизи ка другој, супротстављеној страни. То је нарочито видљиво у баладичним сижеима о погибији младенаца, у којима сватови трајно остају у хтонском простору. Тако је хајдук који напада свадбену поворку и убија невесту и женика не знајући да су му то сестра и зет, недвосмислено обележен као „свој“ у улози „туђина“ (БНТ II, 144).

Отмица жене јунака из истог тора такође сучељава оне који би требало да буду саборци. Српске и бугарске варијанте о женидби краља Вукашина/Петрашина (СНП II, 25; БНТ I, 2; 3) неугледном владару супротстављају горостасног јунака. Законитости модела женидбе отмицом указују да је протагониста јунак који уграби девојку, а противник онај који је савладан (Делић 2006: 297–298), али овде етичке норме преокрећу њихове улоге. Краљ је типични антијунак, нечасни јунак који ипак успешно окончава епску акцију (Петковић 2016). Слично, кнез Владимир на силу хоће да преотме љубу Данилу Денисичу, великом руском јунаку. Најпре на њега шаље војску, коју јунак лако савлада. Али, када пошаље угледне руске богатице Никиту Денисова и Добрињу Никитича, Данило одбија да се бори против брата и побратима и сам се пробада. У томе га следи и његова љуба, па кнез Владимир не успева у свом науму (Киреевский III, стр. 32–38).

Сиже неуспеле уговорене отмице – подгрупа „муж на свадби своје жене“ која се преудаје за мужевљевог побратима или слугу, не оставља простора сумњи ко је носилац радње (јунак који бежи из ропства и враћа се на дан жениног венчања – ЕР, 78; СНП III, 25 и дуго болесни муж – СНП VII, 31; 32; БНПП I, 76; Шапкарев, 334). Неуспешни отмичар Маркове жене није само Мина од Костура него и Јанко од Косова (БНТ I, 44). Име противника могло је бити одабрано по инерцији записа о сукобу Марка и Јанка (нпр. песма о њиховом мегдану – Б, 88), веза Јанка с Косовом потиче из песама о Другом косовском боју, а сложена номенклатура представља синтаксички и мелодијски паралелизам имену познатијег Марковог непријатеља: Мина од Костура – Јанко од Косова.

Међу руским биљинама, веома су бројне варијанте о сукобу Аљоше Поповића с Добрињом Никитичем.³ Аљоша је издајник и неост-

³ Сачувано је преко 300 записа (види индекс варијаната у: Смирнов, Смолицкиј 1974: 413–414 и Смирнов 2010: 161–172).

варени младожења, који безуспешно покуша да украде побратимову жену, користећи се нејуначким средствима, лажима и сплекама, али бива посрамљен, бежи или гине.

Мегдан јунака ради потврде херојског статуса укључује и борбу против „свог“. Међу ривалима саборцима углавном је лако разлучити протагонисту од противника, супериорнијег од подређеног, на основу тока и исхода дуела, али победник није увек узоран јунак. Дјук Стјепанович побеђује Чурила Пљенковича у витешком надскакивању, засењује га богатством, сјајном одеждом и лепотом двора, али потцењује противника и руга му се (Гилфердинг, 85). Нескромни јунак надмен је и према кнезу Владимиру и другим руским богатирима, уздижући се више у материјалној него у јуначкој сфери (Кирша Данилов, стр. 20–24; Киреевский III, стр. 101–106).

Веома често је Марко Краљевић један од мегданџија који се надмеће за преимућство у херојском свету и то с бољим јунаком. Познате су бугарске варијанте о његовом дуелу с побратимом Дететом Дукадинчетом (БНТ I, 11; 12; 13). И један и други јунак сабирају амбивалентне црте, укрштају ознаке „свог“ и „туђег“. Дете Дукадинче је хтонски противник, има огромну снагу и тежину, више срца, а понегде и змију на последњем. С друге стране, Марко га убија на превару и огрешује се двоструко – и о јунаштво и о побратимство⁴. Дилема није отклоњена до краја. У првој варијанти страдају обојица мегданџија, у осталима победу односи Марко, али је и ту његова позиција уздрмана. Последње речи и својеврстан суд потичу од вила које уздижу јунаштво Детета Дукадинчета (БНТ I, 13) или је завршница клетва умирућег побратима да се највећем јужнословенском јунаку не запамти гроб (БНТ I, 12).

Сусрет Марка, Милоша и Реље с Љутицом Богданом и његовим војводама у Богдановом винограду почиње као етапно надметање. Најпре се огледа Марко с војводама, а његови побратими с Љутицом, али се финале, у ком победници треба да укресте оружје, одлаже, престрашени учесници се повлаче, а сукоб се изокреће у својеврсну пародију јуначког двобоја (Самариџа 2004: 46–49).

Овакав исход типичнији је за **мегдан у незнању** јунака из истог табора. Кад се открије идентитет, јунаци прекидају борбу и мире се –

⁴ Побратимство у невољи представља у суштини прихватање „туђина“ као „свог“. Такав потез у сниженима о женидби неретко је окидач за заплет о издаји сватовског званичника (кума, девера) који покуша или успе да преотме невесту (Петковић 2008: 33–34, 59–61). С друге стране, побратимство као духовно сродство високо је цењено у епском свету (Самариџа 2008: 110–122)

нпр. Иља и Добриња (Марков, 46; 71; 108). Добрињу и Дунаја разводи угледни стари Иља Муромец који случајно наиђе и прекине њихову исцрпљујућу, равноправну борбу (Ончуков, 7). Добриња је порушио Дунајев шатор изазван претећим натписом и заведен црном бојом платна некарактеристичном за руске богатице. У другој варијанти (Григорьев III, 6 (310)) Иља изгрди обојицу истичући неприменост мегдана јунака из истог националног корпуса, а кнез кажњава и заточи Дунаја. Забрана уласка у шатор и коришћења намирница у северним крајевима тумачи се као ускраћивање уточишта путнику намернику (Смирнов, Смолицкий 1974: 389). Зато је у овој обради Дунај прави преступник, измештен на пол противника.⁵

Антагонизам јунака који се боре у незнању додатно је оптерећен када су повезани рођачким односом: ујак и сестрић, отац и син, браћа. Непрепознавање може бити обострано, нпр. Марко и његов сестрић Змајогњени Вук / Драгиша / Турчин (СНП VI, 19; ПЦХ, 110; СНП IIр, 39), Иво Сењанин и његов нећак (СНП IIIр, 40), два брата Петровича – краљевићи (кнежевићи) из Крјакова: Петрој/Федор/Васиљ и Лука/Василиј (Гильфердинг, 87; 136; 147; 182; 200; 302; Рыбников I, 22), давно раздвојена браћа која деле мегдан испред супарничких војски у име својих војсковођа (СНП VII, 55; СНП IIр, 9; ПЦХ, 5; 125) или бројне баладе о млађем брату који у гори тражи старијег брата хајдука (СНП II, 16; СНП VI, 9; 10; 11; СНП IIр, 8; БНТ II, 145; БНТ II, 146; 147). Два исхода након разоткривања идентитета – прекид непријатељства или погибија једног и самоубиство (ређе – кајање) другог рођака – сведоче о равноправности јунака и заједничком делокругу носиоца радње. Изузетак је једино песма о Марковом двобоју с младим Турчином која у финалу изневерава схему модела, јер ујак након прекида мегдана ипак на превару убија сестрића, пошто се закleo да ће тог дана испробати нову сабљу. Да Марко не би сасвим склизнуо на пол антијунака, његов противник је премештен у табор националног непријатеља.

⁵ Дунај се умногоме издваја из круга кијевских јунака. Он је скитница и служи литванског краља (Пропп 1999: 142–144), хвалисав је, непромишљен, због претеране плаховитости и сујете случајно убија невесту, а потом и себе. Биљине о трагичној судбини Дунаја веома су бројне – забележено је преко 100 варијаната (Кириша Данилов, стр. 251–255; Григорьев I, 18; 37; Григорьев II, 217; 220; 245; 282; 284; 298; Григорьев III, 309; 345; 377; 384; 403; 420; Гильфердинг, 81; 94; 102; 108; 125; 139; Марков, 10; 75; Ончуков, 86; Рыбников I, 71; 84; Киреевский III, стр. 52–56; 56–58; 58–69; 70–80; Астахова БС I, 3; 34; 45; Астахова БС II, 158; Астахова БС II, Приложение I, стр. 503–508, итд.)

И када један од мегданџија улази у мегдан знајући да испред себе има најближег рођака, двобој може такође да се заврши прекидом и помирењем. Нпр. Алија Ђерзлез се бори сукцесивно против брата, оца и стрица – Грујице, Радивоја и Старине Новака, потврђујући порекло победом над чувеним хајдуцима (ПЦХ, 149). Марко прерушен у дервиша савлада и добро уплаши свог сестрића – Дете Тагулинче, које се много осилило, те затвара друмове (БНТ I, 17). Другачији је расплет боја Иље Муромеца и његовог сина, који је наумио да га убије (Марков, 4). Иља два пута опрашта живот дрском Соколићу, али када он угрози руске интересе и кнеза Владимира, коначно се обрачунава с њим, дајући преимућство националном над личним.

За разлику од мегдана у незнању где равноправност мегданџија и у помирењу и у смрти не одваја оштро јунака од противника, сваки другачији **сукоб рођака** увек је негативно осенчен, те се у њему јасније одваја „свој“ од „свог у делокругу туђина“. Виновник смрти рођака типични је антијунак који остварује наум, али будући да се огреши о моралне норме, остаје без подршке певача (нпр. хајдук Стојан који на превару убија ујака, кмета – БНТ II, 86). Чак и кад је убиство нехотично, као када Јанко грешком устрели Секулу претвореног у змију, злочин није потпуно оправдан ни Јанковим „безумљем“, нити лошим саветником (Б, 19; СНП II, 85; 86). Јанко је одговоран и за смрт сестрића на ломачи (ЕР, 134). Антијунаци су и сви они који у свађи убију брата (Марко – Б, 6; Митар Јакшић – Б, 43; Грујица – ЕР, 112, Миланбег – СНП II, 10; Мујо – СНП II, 11).

Делимично су негативно обележена браћа узрочници сукоба око поделе наслеђа јер им углед донекле враћа покајање и жена, чија мудрост и стрпљење спречавају породичну трагедију (један од Јакшића – Б, 44; СНП II, 98; 99, Радул-бег/Рабдула/Мурчо – СНП II, 75; ПЦХ, 39; Миладиновци, 159; 180; 181; Јанкула/Петре/Павел – Миладиновци, 182; 183; Шапкарев, 564; 600; 1263).

Сукоби у оквиру исте чете, војске постављају једне наспрам других појединце, а сучељавају такође појединца и читаве групе. У првом примеру познато је непријатељство Милоша Обилића и Вука Бранковића у војсци кнеза Лазара, као и убиство краља на превару које почини Вукашин Мрњавчевић (СНП VI, 14; СНП IIр, 22; ПЦХ, 156) или Никола Томановић (Б, 35).

У ускочкој средини Иво предводи Сењане против Вучка Љубичића, бољег и часнијег јунака (ЕР, 106; СНП III, 61), други пут изазива свађу и борбу у сопственој чети ударајући из сујете на саборца (ЕР, 135;

СНП III, 60) или на превару убија Вида Маринчића, ускока у непријатељској чети (ЕР, 131). У последњем примеру самерени су нечастан поступак сењског капетана и припадност бољег јунака противничком табору. Нерешен исход у ком, срећом, преживе обојица амбивалентних српских јунака може указивати на њихов равноправан статус, али при одређивању позиција „свој“ и „туђ“ треба имати у виду релативизовано схватање морала у специфичној крајишкој средини, где се децидирано не осуђује припадност непријатељској страни и где се предност даје јунаштву (Крнјевић 1980: 247). Песме о ускоцима чувају успомену на сарадњу хришћанских и муслиманских јунака и борби под туђим барјакком (Пешић 1967: 50–51; Крнјевић 1980: 242–243, 251).

Раскол у хајдучкој чети изазван је свађом око деобе плена и сумњом у вођу (нпр. Нејко харамбаша криво дели плен – БНТ II, 223). Одбацивање харамбаше углавном је неоправдано, па расколници страдају (често Радивој и/или Приморац Алекса у Новаковој чети – ЕР, 66; СНП III, 3) или се предомисле и приклоне старом вођи (нпр. чета делије девојке Еленке – БНТ II, 30). Слично, дружина хоће да одбаци Босола, најбољег јунака, изузетне снаге и вештине (прибавља овнове за целу чету, носи букву, кроти мечку), само зато што је босоног, неугледан и одрпан (БНТ II, 149).

Разлучивање „свог“ од „туђег“ када супарници припадају истој конфесионалној, националној или сродничкој групи ослања се, дакле, на сигнале као што су: успешност епске акције, етичност поступака, сагласност са интересима заједнице, наклоност певача итд. Ипак, списку треба додати и ефекат који има инерција епског статуса. Наиме, поједини јунаци акумулирају позитивне или негативне црте, преносе их из песме у песму и срastaју с одређеним улогама. Избор је неретко диригован управо оваквим наслеђеним слојевима епске биографије. Тако се често у делокрузима противника или негативног јунака – антијунака могу наћи Дунај, Аљоша Попович, Вукашин, Сибињанин Јанко, Иво Сенковић, а ни Марко није поштеђен амбивалентне позиције. У јужнословенском епском фонду најчешће имају улогу нечасног ујака који убија сестрића. Захваљујући популарности сижеа и бројности варијаната, понегде се формирају и антагани парови: Милош и Вук Бранковић, Јанко и Деспот Ђурђе, Марко и Јанко, Добриња и Дунај, Добриња и Аљоша.

Сви помињани примери приказују „свог“ у делокругу противника. Исто тако су бројни и сижеи у којима неко „свој“ **издаје јунака или помаже противнику**. Забележено је мноштво варијаната о хајдуку

којег издаје јатак, кум, рођак, побратим (СНП III, 45; 70; СНП IV, 3; 13; СНП VII, 37; 38; 39; СНП VIII, 10; 11; СНП IIIp, 18; ПЦХ, 33; 80; 103; 108; 118; 139; БНТ II, 47; 50, итд.). Побратими (један, двојица или тројица) уцењују болесног јунака (Дојчина / Иву Карловића) сестрином или љубином чашћу да би му потковали коња и поправили оружје (ЕР, 110; СНП II, 78; СНП IIp, 63; БНТ I, 70; 71; Миладиновци, 154; Шапкарев, 392; 431). Иако су на страни противника, по функцији нису са њиме изједначени, а јунак или његов осветник се са њима обрачунава веома лако. Жена у овој улози још је фреквентнији избор, што је последица архаичних представа о њеној хтонској природи. Познати су сижеи о певању кроз гору (ЕР, 71; СНП VII, 28; СНП IIp, 54; 92; 93; БНПП I, 73), песме по моделу издаје неверне Грујовице (ЕР, 117; СНП III, 7; СНП VII, 29; СНП IIIp, 4; 5; 6; БНПП I, 74; 75; БНТ I, 46), сестри која издаје брата када јој дође у походе (ЕР, 129; Б, 105; СНП IIp, 64; БНПП I, 62; 63; БНТ I, 72; 73; Шапкарев 365), удовици која би да се отараси сина (ЕР, 85; 162; СНП II, 8; СНП III, 84; 85; СНП VII, 30; БНПП I, 77), итд. Сви издајници јунака јасно су обележени као они који мењају страну, док је припадност јунака и противника одељеним сферама стабилна и недвосмислена. Фокусирање на неетички чин издајника јунака и утврђивање смера његовог кретања од једног ка другом протагонисти индиректно повлачи прецизно разграничавање делокруга јунака и противника, будући да је први угрожен и да му је нанесена штета.

Примери сижеа у којима је „свој“ у улози „туђина“ показали су да је овакав избор противника или његовог помоћника ефектно средство динамизације нарације. Колебање делокруга и укрштање позиција протагониста апелује на сталну пажњу реципијента који је принуђен да пажљиво прати сигнале за дешифровање антагоних херојских светова, да сабира и вага различите утиске, који се више пута смењују чак и у једној песми. Управо ова упитаност разара чврсту схему модела и смањује предвидивост епских ситуација.

Извори

Астахова БС I–II: Астахова, А. М. *Былины Севера. I – II*. М., Л., 1938, 1951.

Б: Богшић, В. *Народне пјесме из старијих највише приморских записа*. Београд, 1878.

БНПП I: *Българска народна поезия и проза в седем тома. I*. Л. Богданова. LiterNet, 2005.

БНТ I: *Българско народно творчество в дванадесет тома. I.* И. Бурин. LiterNet, 2005.

БНТ II: *Българско народно творчество в дванадесет тома. II.* Д. Осинин. LiterNet, 2006.

Гильфердинг: *Онежские былины. I–III.* Ред. А. М. Астахова. М., Л., 1949–1951.

Григорьев I–III: *Архангельские былины и исторические песни I–III.* Ред. А. А. Горелов. СПб, 2002–2003.

ЕР: Геземан, Г. *Ерлангенски рукопис старих српскохрватских народних песама.* С. Карловци, 1925.

Киреевский III: *Песни.* Выпуск 3. Ред. П. А. Безсонов. М., 1878.

Кирша Данилов 1977: *Древние Российские стихотворения.* Ред. А. П. Евгеньева и Б. Н. Путилов. М., 1977.

Марков 1901: Марков, А. *Беломорские былины.* М., 1901.

Миладиновци: Миладиновци, Д., К. *Български народни песни.* Загребъ, 1861.

Ончуков 1904: Ончуков, Н. Е. *Печорские былины.* СПб, 1904.

ПЦХ: Милутиновић, С. С. *Пјеванија црногорска и херцеговачка.* Пр. Д. Аранитовић. Никшић, 1990.

Рыбников I: *Песни. I.* Ред. Б. Н. Путилов. Петрозаводск, 1989.

СНП II–IV: Карацић, В. С. *Српске народне пјесме. II–IV.* Београд, 1988, 1986.

СНП VI–VIII: Карацић, В. С. *Српске народне пјесме. VI–VIII.* Београд, 1935–1936.

СНП Пр–Шр: *Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стеф. Караџића. II–III.* Пр. Ж. Младеновић и В. Недић. Београд, 1974.

Шапкарев 2008: Шапкарев, К. *Сборник от български народни умотворения. I.* LiterNet, 2008.

Литература

Делић 2006: Делић Л. *Живот епске песме: „Женидба краља Вукашина“ у кругу варијаната.* Београд.

Детелић 1992: Детелић, М. *Митски простор и епика.* Београд.

Детелић 1996: Детелић, М. *Урок и невеста.* Београд.

Новаковић 1871: Новаковић, С. *Историја српске књижевности.* Београд.

Петковић 2008: Петковић, Д. *Типологија епских песама о женидби јунака.* Београд.

Петковић 2016: Петковић, Д. Епски антијунак. – В: *Савремена српска фолклористика III*. Ниш.

Пешић 1967: Пешић, Р. Старији слој песама о ускоцима. – *Анали Филолошког факултета*, 7, 1967, 49–66.

Пропи 1999: Пропи, В. Я. *Русский героический эпос*. Москва.

Путилов 1971: Путилов, Б. Н. *Русский и южнославянский героический эпос*. Москва.

Руварац 1884: Руварац, И. Две студентске расправе (прештампа не из *Седмице*, г. 1856. и 1857). Н. Сад.

Самарција 2004: Самарција, С. *Пародија у усменој књижевности*. Београд.

Самарција 2008: Самарција, С. *Биографије епских јунака*. Београд.

Самарција 2014: Самарција, С. Епски јунак у „својој“ и „туђој“ култури. – *Philological studies*, 2014, 430–447.

Смирнов 2010: Смирнов, Ю. И. *Былины. Указатель произведений в их вариантах, версиях и контаминациях*. Москва.

Смирнов, Смолицкий 1974: Смирнов, Ю. И. и Смолицкий, В. Г. Примечания. – В: *Добрыня Никитич и Алеша Попович*. Москва, 371–431.

Кrnjević 1980: Krnjević, Н. *Živi palimpsesti ili o usmenoj književnosti*. Београд.